

**BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 1991-3494

Volume 4, Number 362 (2016), 173 – 182

TO THE QUESTION OF PHILOSOPHY OF EDUCATION AND ITS HISTORICAL SOURCES

Z. K. Ayupova¹, D. U. Kussainov²

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zaure567@yandex.ru

Key words: education philosophy, paidea, diversification of knowledge, new technologies in education, variety of ideals of knowledge, the requirement of information society, arts education, analytical knowledge, synergetics, outlook.

Abstract. One of the bases and the mechanism of sustainable social and economic development of Kazakhstan, invariant of stability and prosperity is such social institute as education. Today the institute of education becomes the guarantor of existence and dynamics of knowledge in society, the center of public life. Object of philosophy of education is education as a complete phenomenon in all its ontologic, ideological, methodological, logical, axiological, political, ethical, esthetic characteristics.

Earlier the church was such center. In an education system not only broadcasting, but also creation of knowledge is carried out. Main reasons for formation of philosophy of education as special research field of philosophy: 1) isolation of education to the autonomous sphere of life of society; 2) diversification of institutions of education; 3) to the peculiarities in interpretation of the purposes and ideals of education which is fixed as a multi-paradigm of pedagogical knowledge; 4) the new requirements to an education system connected with transition from industrial to post-industrial, information society. The main delimitation in education philosophy between the empiric-analytical and humanitarian directions, alternative approaches to the subject of education – to the person. Methods of philosophy of education are: comparativistics, hermeneutics, unity historical and logical, synergetics, system analysis, relativism. This article is devoted to study the sources of philosophy of education.

БІЛІМ БЕРУ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ АРНАЛАРЫ МӘСЕЛЕСІНЕ

З. К. Аюпова¹, Д. О. Құсайынов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: білім философиясы, пайдея, білімнің диверсификациялануы, білім берудегі жаңа технологиялар, білім идеалдарының әртүрлілігі, ақпараттық қоғам талаптары, гуманитарлық білім, аналитикалық білім, синергетика, дүниетаным.

Аннотация. Қазақстан экономикасының тұрақты дамуы мен әлеуметтік-мәдени қалыптасуының негізгі төткөтерінің бірі, еліміздің көркөю мен жетілуі білімнің әлеуметтік институты мен білімнің жетістіктеріне тікелей байланысты. Қазіргі заманда Біріккен Ұлттар ұйымы мен ЮНЕСКО білім беруді ұлттар мен ұлыстарды, әлем халықтарын жаһандық этика мен мәдениетке тәрбиелеудің, демократия құндылықтарына тәрбиелеудің, толеранттылыққа, адам құқығын сыйлауға тәрбиелеудің негізгі куралы деп есептейді. Бұғынгі күнде қоғамдағы білімнің қалыптасуы мен тұрақтылығының кепілі ретінде көрініс тапкан рухани бағыт – білім институты, қоғамдық өмірдің қақ ортасы болып отыр. Ертеректе бұndай орталықта шіркеу (діни институттар) болатын. Білім беру жүйесінде білімді көрсету ғана емес, сонымен қатар білім табу, жаңа білімдер қалыптастыру да жүзеге асырылады.

Білім философиясының зерттейтін обьектісі білімді бүтіндей феномен ретінде қарастыратын оның онтологиялық, идеологиялық, әдіснамалық, логикалық, аксеологиялық, саяси, этникалық, эстетикалық анықтамалары мен қырлары мензеледі.

Білім философиясының зерттеудің ерекше бағыты болып қалыптасуының негізгі себептері:

1. Білімнің қоғам өмірінің автономды бөлігі болып бөлінеле бастаудынан;
2. Білім институттарының диверсификацияланудынан;
3. Білім идеалдарының әртүрлі түсіндірүлөрінен, олардың білім берудің көппарадигмалы бағыттарының пайда болудынан;
4. Білім жүйесіне жаңа талаптардың қойыла бастаудынан, индустріалды қоғамның постиндустриалды ақпараттық қоғамға ауысуына байланысты, білім философиясының ішіндегі империка-аналитикалық білім мен гуманитарлық бағыттар алшактаудынан, адам тәрбиелеудегі альтернативті бағыттар пайда болудынан.

Білім философиясының зерттеу әдістері, тарихилық пен логикалықтың бірлігі, абстрактіліктен нақтылыққа өту, синергетика, жүйелілік талдау, релятивизм. Бұл мақала білім философиясының тарихи арналарына бағытталған.

Қазақстанда білім берудің түбірлі философиялық және мәдени негіздерімен қатар, оның қазіргі жағдайын айқындау, алдымен, жалпы білім беру феноменінің өзіне философиялық рефлексия жасауды, танымның нысаны ретінде бұл феноменнің ұйымы мен түсінігін, мәні мен мазмұнын анықтап алуды қажет етеді. Ал бұл болса, өз кезегінде, осы мәселелердің арнайы зерттеумен айналысадын білім беру философиясының пәндей саласын, оның қамтитын ауқымын, оның қоғамдық жәнемәдени өмірдегі маңызы мен орнын танып-білуді талап етеді. Білім беруді осы қырлары бойынша теориялық тұрғыда талдап жіктеу, индивидуалды және әлеуметтік даму феномені ретінде білім беру философиясының тарихына, оның қазіргі жағдайына сараптамалық талдау жасау арқылы ашылады. Тек содан кейін ғана Қазақстандағы білім берудің тарихи және мәдени негіздеріне тікелей кірісуге болады. Демек, бұл тараушада зерттеу жұмысының өзегін құрайтын білім беру философиясының феноменологиялық қырлары мен тарихи-мәдени негіздерінің басы ашылып, оның негізгі ұғымдық аппараты айқындалады.

Бұл мәселелерге бірден кіріспес бұрын, білім беру философиясында көнінен қолданылатын негізгі терминдер мен сөздердің қазақша баламасына түсінік бере кету керек. Орыс тіліндегі «образование» сөзі (түп төркіні «образ» – бейне, кейіп, «образовать» – қалыптастыру, құрастырудегенді білдіреді) қазақшаға білім беру, ал мағынасы осыған жақын «просвещение» сөзі ағартушылық деп аударылып жүр. Жалпы қабылданып кеткендіктен біз де тәржіманың осы нұсқасын пайдаланамыз. Дегенмен бұл сөздердің дәл сондай кең мағынасының қазақ тілінде дәл баламасының болмауын казақтың этностық мәдениетінде білім берудің бұғынгідей жүйесінің жоқтығымен

түсіндіріледі. Басқаша айтқанда, отырықшы өркениетке тән білім беру дәстүрлі мәдениетте болған жоқ, бұл қазақ халқының архетиптік санасында көшпенде шаруашылық тәртіптің басым болуымен сипатталады.

Білім берудің классикалық жүйесінің батыстық өркениеттік түбірге ие екендігі көпшілікке мәлім. Дәстүрлі қазақ қоғамында білім берудің дәл осындай жетілген институты болған жоқ. Қазақ қоғамында жүйелі түрде білім берудің мектептік жүйесі ислам дінінің ықпалы негізінде қалыптасты. Ал оған дейін тәрбие мен білім берудің міндеттін ауызекі дәстүр, әдет-ғұрып сияқты көшпелі қоғамға тән институттар атқарды. Мұсылмандық ұлгідегі білім беру жүйесі енгенимен, ауылдар мен мәдереселердегі мектептерде ортодоксалды қадимизм ұлгісінде тек діни ілімдер ғана оқытылып, жаратылыстанымдық ғылымдарды үйренуге тыбым салынды.

Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласына Қырым және Еділ бойынан мұсылмандық оқытудың «усул-и жадид» деп аталатын жаңа тәсіл кадымшылдықты ығыстырып жаппай ене батады. Діни сауаттылыққа зайырлылық принципін кіргізген бұо джадидизм бағыты (негізін қалаушылардың бірі Исмаил Гаспринский), сөз жоқ, Қазақстан үшін прогрессивті құбылыс еді. Қазақтың көптеген зиялдықтары мектептен шықкан тұлектер болатын. Большеевизмнің билікке келуімен бұл мәдени қозғалыс тоқтатылды. Қазақ мәдениеттінде қазіргі заманғы білім беру жүйесі жиырмасыншы ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан бастап қана қалыптасты. Қазақстандағы білім беру жүйесінің мәдени-тарихи қалыптасу ерекшеліктері келесі тараушада көрінен сөз болады. Сондықтан біз ойды осы жерден тоқтата турып, жоғарыда көтерілген мәселеге кайта ораламыз.

Адамдар өздерінің интеллектуалдық және физикалық дамуы жағынан әркелкі болып келетіні белгілі. Адамдардың бұл әрқиылдырынеден туындауды, табиғаттың әсерінен бе, әлде тәрбисінен әсерінен бе немесе екеуінің қосындысыншы ықпалынан ба деген сұрақ туындауды.

Адамдар бір мезгілде әрі табиғи, әрі әлеуметтік жасан болып табылады. Адамдар тек әлеуметтік қасиеттерімен – санасымен, еркімен және т.б. ғана емес, генетикалық тұрғыда да әралуандылығымен епрекшеленеді. Бұл ерекшелік әрбір адамның анатомиялық, биохимиялық, физиологиялық, нейродинамикалық және басқа өзгешеліктерінің, темпераментінің қайталанбастиғының алдын алады. «Жер бетінде генетикалық тұрғыда бірдей екі адам жоқ, әткенде де болмаған, болашакта да болмайды» [1, 155-б.]. Адамдардың әлеуметтік әралуандылығы, мүмкін, осы генетикалық әркелкіліктен туындаудың шығар? Мүмкін, біреулердің дарындылығы мен таланттылығы, ал кейбіреулердің топастығы мен ақымақтығы адамның осы генетикалық қайталанбастиғына негізделген болар?

Ғылымда және қарапайым санада бұл сұрақтың тұрақтасы екі жауабы бар. Біреулердің пікірінше, әрбір адамға қабілет пен таланттың белгілі бір мөлшерін табиғат алдын ала беріп қояды. Туа біткен табиғи нәрсениң ғана тәрбие онан ары дамыта алады. Ал келесілерінің тұжырымдауынша, табиғи жаратылысында барлық адамдар тең. Біреулердің қабілетін дамыту үшін барлық жағдайлар мен алғышарттар беріп, екіншілерін ондай жағдайлардан жүрдай ете отырып, қоғам ададмдарды теңсіздікке итермелейді.

Бұл терен философиялық сұрақтың шешімі үлкен теориялық және қлоданбалы маңызға да ие. Адам қабілетінің табиғи алғышарттылығы немесе тәрбиеге көнеттің мәселесі тарих ағымындағы идеологиялық күрестер барысында ен өзекті мәселеге айналып отыруы да тегін емес. Осы маңызды мәселе мен негізінен педагогика немесе білім беру философиясы айналысады. Мұның методологиялық рөлі бүкіл педагогикалық үдерістің сипаты, мазмұны мен құрылымы соның шешіміне тәуелді болатынмен анықталады. Сонымен, философиялық антропологияда адамның «индивид – адам – тұлға» деген деңгейге бөлінестін дәстүрлі сатысын ескере отырып, «білім беру» ұғымына және білім беру философиясыншы анықталуына тоқталайық.

Жоғарыда айттып әткендей, жалпы қабылданған қазақша «білім беру» сөзі оның шет тілдік баламаларына толық сай келе бермейді. Батыс елдеріне кең тараған «education» деген терминнің орыс тіліндегідей «образ» деген түбірлі «морфемі» болмағанымен, оның да білім беру үдерісіне қатысушылардың өзара әрекеттің барлық қырларын қамтитындей, ұғымдық мазмұны мейлінше кең.

Білім беру саласы, әдетте, тек педагогтардың, кейде психологиярдың ғана ісі деген пікір қалыптастан. Сондықтан өзінің тар мағынасында ол мәдениет пен моральдан тыс, жүйелі *білімді*, *шеберліктер мен дағдыларды игеруді* ғана білдіреді. Мұны жай ғана *кәсіби даійндық* деп атауға да

болады. Мұнан кеңірек мағынасында ол жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырумен байланыстырылады. Бұл тұрғыдан алғанда «тәрбие мен білім беру ажырамастай тұтас... білім бермей тәрбиелеу мүмкін емес, кез келген білім тәрбиелі әрекет етеді» [2, 409-б.] деген Л. Н. Толстойдың сөзі еске түседі. Сондықтан да қазіргі педагогикада білім беру үдеріс ретінде де, нәтиже ретінде де ұғынылады: ол тек білімдерді, шеберліктер мен дағдыларды игерудің нәтижесі ретінде ғана емес, тұлғаның бойында, сәйкесінше, психологиялық, адамгершілік және өзге қасиеттерді егумен де анықталады. Демек, «білім беру – оқыту барысында (бастауыш, орта, жоғары) игерілген жалпы және қосындылық мәдениетке қол жеткізу арқылы тұлға қалыптастыру; соған қол жеткізуге бағытталған әрекет; оны қамтамасыз ететін оку, ғылыми және әдістемелік органдар мен мекемелердің жүйесі» [3, 21-22-б.].

Білім беру адам мен қоғам үшін жоғары құндылық болып табылады, өйткені ол адам мен қоғамның өмір сүруінің, дамуының алғышарты түрінде көрінеді. Егер емші адамның тәнін емдесе, ал білім беру оның жаңын емдейді.

Білім беру әлеуметтік институт ретінде де көзге түседі. Білім берудің мазмұны қоғамның мәдени жағдайын, бір жүйеден екіншісіне көшетін, мысалы дәстүрлі кезеңнен индустріалдық кезеңге, индустріалдық кезеңнен постиндустриалдық (акпараттық) кезеңге көшудің өтпелі жағдайын да білдіреді. Бұл жерде мәдениет пен білім беру өзара қарым-қатынасқа түседі. Бұл өзара қатынас кейір қазіргі заманғы авторлардың тұжырымдамаларында мейлінше көрініс тапқан. Олардың қатарына М. Мидтің постфигуративті, кофигуративті және префигуративті мәдениеттер теориясын, А. Г. Асмоловтың «пайдалылық мәдениеті» және «абырой мәдениеті» өзара әсері теориясын, «ересектер әлемі» мен «балалар әлемі» қатынастарының мәселелеріне негізделген А. Б. Орловтың гуманистік бағдардағы білім беру теориясын жатқызуға болады [4].

Білім беру философиясында көбіне білім беру түсінігі тәрбиелеу ұғымымен тұтастықта қарастырылады. Оларды осылайша ажырамас тұтастықта қарастыру, олардың арасындағы айырмашылықты анғармау білім беру феноменінің шығу тегін түсіндірудегі шатастырушылықтарға әкелетін тәрізді. Білім беру мен тәрбиелеу көп жағдайда ұқсас әлеуметтік-мәдени функцияларды атқара отырып, оларға әрқылы тәсілдермен жетеді. Білім беру өзінің мәні жағынан тұлға қалыптастыруға бағытталады және тұлға қалыптастыру мүмкін болатын жағдайларда ғана орын алады. Ал тәрбиелеу болса, ол тұлғасыз қоғамдық құрылымың жағдайларында да (мейлі алғашқы қауымдық құрылымы болсын, бұқаралық немесе діни қауым болсын) орын ала береді. Осыдан-ақ білім беру стратегиясы мен тәрбиелеу стратегиясының арасындағы алшақтықты байқауға болады. Осы себепті де, белгілі мәдениеттанушы Б. F. Нұржанов білім берудің шығу тегін антикалық дәуірдегі грек полистік (қалалық) жүйесінің орнығы барысында бұрынғы ру-тайпалық тұлғасыз индивидті тәрбиелеуден жекелей жауапты шешім қабылдай білетін, саяси, заңнамалық және өзге де құқықтарға ие азаматты тәрбиелеуге көшу төңкерісінен шығара отырып, білім беруді, ең алдымен, әлеуметтік-мәдени институт ретінде қарастырады [5, 15-б.].

Алайда бұл білім берудің ұғымдық аясын біршама тарылтып тұрғандай көрінеді. Білім беруді мазмұнына қарай құндылық ретінде, жүйе ретінде, үдеріс ретінде және нәтиже ретінде айқындағы отырып, оны құрделі ұғым ретінде сипаттауға болады.

Білім беру адам мен қоғам үшін жоғары құндылық болғандықтан және ол оның өмір сүруі мен дамуының алғышарты болғандықтан білім беру жеке тұлғалық қана емес, мемлекеттік және қоғамдық құндылық түрінде көзге түседі.

Білім беру, сондай-ақ өзара байланысты және қарым-қатынасты жай жүйелері мен элементтері бар, мазмұны мен мақсаты ұрпақтан ұрпаққа тәжірибе жеткізетін бағдарламалармен, жоспарлармен сипатталатын жүйе де болып табылады. Жүйе ретіндеңегі білім беру үш өлшемде қарастырылады:

– әлемдегі, елдегі, қоғамдағы, аймақтағы, ұйымдағы және т.б. білім берудің білдіретін әлеуметтік аукымдылық. Бұған мемлекеттік, жеке, қоғамдық, зайырлы, клерикалды және өзге білім беру жүйелері де кіреді;

– білім берудің сатылары (мектепке дейінгі, өз кезегінде бастауыш және орта деп бөлінетін мектептік, әртүрлі деңгейлердегі, мысалы бакалавриат, магистратура, маманды терендетіп дайындау, аспирантура, докторантурасы, БЖИ деп бөлінетін жоғарғы мектеп);

– білім берудің бағдары (жалпы, арнаулы, кәсіби, қосымша және т.б. [6, 19-б.]).

Білім беру білімдер мен тәжірибелерді, шеберліктер мен дағдыларды бірінен екіншісіне тасымалдау түрінде адамды оқыту мен тәрбиелеу ретінде көрінетіндіктен *үдеріс (процесс)* болып табылады. Тәрбиемен тұтастықта оқыту барысында оның тұлға ретінде өзіндік дамуы мен шығармашыл дамытылуы ең басты нәрсе саналады. Мұнан өзге оның негізгі белгісі ретінде байқалатын білім берудің үздіксіздігі оның үдерістік (процессуалдық) қырын айқындай түседі.

Білім беруде оқытудың сапалылығын бағалаудың стандарттары (нәтижесі) де болады. Бүгінгі күні әрбір адами индивидтің білімі – тек жеке ғана емес, сонымен бірге қоғамдық маңызды капитал. Алынған нақты білімнің мөлшері мен қалыптасқан индивидаулды, тұлғалық қасиеттер мен дағдылардың жиынтығы білім беруді *нәтиже* ретінде көрсетеді.

Білім беру мен тәрбие ұғымдарының кең ауқымдылығына сай, арнайы ғылым саласы ретінде гі білім беру философиясының пәндік аумағын, оның мәртебесін, оның жалпы философиямен өзара байланысын айқындау да оңай шаруа емес. Терминнің өзінің шығу тегіне келер болсақ, «тәрбиелеу және білім беру философиясы» деген сөз тіркесін ең алғаш рет XIX ғасырда В. В. Розановтың қолданғаны белгілі. Кейінрек, XX ғасырдың бірінші жартысында ғылыми әлемге танымал болған педагогикалық антропология деп аталған ілімнің көрнекті теоретигі С. И. Гессен өзінің осы саласа арналған фундаменталды енбегін «Тәрбие философиясы» деп атады.

Білім берудің «классикалық» жүйесі немесе қазіргі заманғы үлгісі XVIII–XIX ғасырларда өріс алған философиялық және педагогикалық идеялардың ықпалымен қалыптасты. Алайда XX ғасырдың орта тұсына қарай жалпы батыстық классикалық философияның дағдарыска ұшырауымен қоса қабат білім беру саласына қатысты да негізгі педагогикалық парадигманың дағдарысы байкалады. Осы дағдарыстан шығудың жолдарын интеллектуалдық іздестіру барысында ерекше зерттеу бағыты ретінде, бір жағынан жалпы философиямен байланысын үзбекен, екінші жағынан педагогикалық теория және практикамен тығыз қарым-қатынастағы білім беру философиясы қалыптасты. Қазіргі кезде білім беру философиясының мәртебесін анықтайдын бірнеше негізгі көзқарастар бар.

Бірінші көзқарас бойынша, білім беру философиясы педагогиканың синонимі. Бұл көзқарасқа сәйкес педагогика мен білім беру философиясының өздеріне тән ерекшеліктері жойылып, білім беру философиясы өзінің ғылыми білімнің дербес саласы ретінде мәнін жоғалтады. Білімге қатысты барлық күрделі мәселелер жалпы педагогиканың шенберінде шешіліп, абстракциялар мен принциптер мазмұнын құрайтын оның теориялық бөлігі педагогиканың бір саласы ретінде қарастырылады. Жалпыфилософиялық тұрғыдағы теориялық мәселелер педагогиканың методологиясы шенберінде шешіледі (мысалы, В. В. Краевский, Г. Н. Фilonov, Б. Л. Вульфсон, В. В. Кумарин және т.б.).

Дегенмен, білім беру философиясының тек бір ғылымның – педагогиканың методологиясына тенгеріле алмайтынын ескеруіміз қажет. Оның үстінен, педагогиканың білім беру философиясынан тағы бір мәнді айырмашылығы бар: ғылым ретінде анықталатын педагогиканың айналысатын пәндік аумағы тәрбиелеу мен білім беру болып табылса, ал білім беру философиясы танушы субъект ретінде адамның қалыптасу үдерісіндегі субъект-объекттілік өзара қатынастарды пайымдайды. Білім беру философиясы білім беру мен педагогиканың тұркі негіздерін – өмірдің мәдени универсумындағы білім берудің мәні мен орны, адамды және білім берудің мұратын ұғыну, педагогикалық әрекеттің мәні мен ерекшеліктері және т.б. – талқылайды.

Екінші көзқарас бойынша, білім беру философиясы «қолданбалы» сипатқа ие философиялық білімнің саласы ретінде ұғынылады. Білім берудің даму заңдылықтары мен оның мәртебесін негіздеу үшін көпқырлы білім беру әрекеттің құндылықтық-мақсаттық, жүйелік, процессуалдық және нәтижелік қырларына қатысты да, немесе жалпы құйінде де философиялық қағидаларды қолдансақ немесе білім беру философиясын әр қырынан қарастыратын педагогикалық антропология, білім берудің әмпирикалық-аналитикалық философиясы (сыншыл рационализмді қоса алғанда), герменевтикалық бағыты (феноменологиялық, экзистенциалдық, диалогтық), сыншыл-эмансипаторлық, психоаналитикалық, постмодерн-дік, діни-теологиялық бағыттарына көз жүгіртсек, бұл көзқарастың мәні айқындалып шыға келеді.

Ағылшын тіліндегі нұсқасында *philosophy of education* деген сөз тіркесімен қатарап, *philosophy and education* деген сөз қосындысы жиі қолданылады, яғни бұл жерде әнгіме білім беру философиясы туралы емес, философия мен білім беру туралы болып отыр. Әр алуан философиялық мектептер мен ағымдарды шексіз салыстырып, білім берудің арнайы саласына қарапайым форм-

мальды дедуктивті тәсілді қолдану арқылы білім берудің мәртебесін сипаттауға болады және бұл қажет те. Оның үстіне білімдердің универсалдық жүйесі ретіндегі философиялық танымның кең ауқымды қамтитыны айқын. Оған мына сөз тіркестерінен-ақ көз жеткізуге болады: тарих философиясы, мәдениет философиясы, шаруашылық философиясы, ақырында ойын философиясы, күлкі философиясы және т.б. Философиялық көзқарастардың плюрализмі керек болғанымен, білім беру философиясының қалыптасуындағы индукциялық тәсілді де жоққа шығаруға болмайды, білім беру практикасының барлық қырындағы мәселелік ахуалдарды білдіретін идеялар ағымы білім философиясының арнаулы бағытына жан бітіреді [7, 89-б.].

Үшінші көзқарас бойынша, білім беру философиясы пәндік аумағы білім беру саласына қатысты әртүрлі ғылымдардың (экономика, әлеуметтану, мәдениеттану, психология, демография, этика, эстетика және т.б.) мәліметтерінің синтезі болып табылатын өз алдына дербес сала. Бұл ғылымдардың әрқайсысы білім берумәселеңін өз қисыны бойынша, өзінің арнаулы ракурсында қарастырады, ал білім беру философиясы барлық осы білімдерді анағұрлым жалпы тұжырымдамалық түрде қорытып шығарады және сондықтан оның тек жалғыз обьекті болады, ол – өзінің барлық құндылықтың, жүйелік, процессуалдық және нәтижелік сипаттамаларындағы білім беру. Демек, білім беру философиясы ғылыми білімдердің толыққанды интегративтік саласы түрінде көрінеді. Оның пәндік аумағы білім берудің қызмет етуі мен дамуының мейлінше жалпы фундаменталды негіздері болып табылады.

Бұл көзқарастарды түйіндей келе оларға қосарымыз, «философия дегеніміз танымның құралы», – деп немістің атақты ойшылы Иммануил Кант айтпақшы, білім беру философиясы – білім арқылы болмыстың түпкі тұнғибықтарына жету. Білімсіз философияның болуы мүмкін емес, сондықтан да философия мен білім беру біртұтас. Білім беру пайдалылық принципіне нетізделген утилитаризм емес, ол – өзіндік құндылық, болмыстың қуанышы мен шаттығы.

Сонымен, арнаулы ғылыми білімнің саласы ретіндегі білім беру философиясының зерттеу нысаны – өзінің мәнді сипаттамаларындағы білім беру, ал пәні білім берудің қызмет етуі мен дамуының анағұрлым жалпы негіздері, осы ғылымның түбірлі білімдерін анықтайтын теориялар, заңдар, категориялар, ұғымдар, әдістер, болжамдар мен идеялар түріндегі іргелі қагидалар болып табылады деп қорытынды жасауға болады.

Таным үдерісінде, ғылыми танымда логикалықпен тарихильтың бірлігі әдісі кеңінен қолданылатынын еске түсірейік. Біздің ойымызша да, тәрбие мен білім беру туралы түсініктерді, білім беру философиясын жете менгеру үшін осы негізгі категориалдық ұғымдарды теориялық саралаумен қатар, сынаржақтылықтан аулақ болу үшін, оның тарихи даму жолына да терең бойлап, талдау жасау қажет.

Әлемдік философия өз тарихының бүкіл ағымы барысында тәрбие мен білім беру жүйесінің дамуына орасан зор ықпалын тигізіп келді. Адамзаттың алғашқы таң шапағынан бүкіл әлемге сәулесін шашқан Ежелгі Шығыстағы Үнді және Қытай топырағындағы философиялық мектептерден, антикалық дәуірдегі адам тәрбисінің «пайдей» идеясынан бастап, А. Августин, М. де Монтень, Я. А. Коменский, Ж.-Ж. Руссо, И. Кант, Гегель, Гумбольдт сияқты әлемдік философияның көрнекті өкілдері тәрбие мен білім туралы терең ой қозғап, педагогикалық теория мен практиканың өзекті мәселелерімен айналысып қана қоймай, оны дамытудың өзіндік жолдарын да ұсынды. Кейінірек, он тоғызынышы және жиырмасынышы жүзжылдықтарда, білім берудің классикалық үлгісі дағдарға бастаған тұста да бұл дәстүр жалғасын тапты. М. Бубер, С. И. Гессен, В. Дильтей, Д. Дьюи, А. С. Макаренко, В. В. Розанов, В. А. Сухомлинский, К. Д. Ушинский, М. Хайдеггер, К. Ясперс және т.б. рухани мұралары білім берудің алтын қорын құрайтыны сөзсіз.

Білім берудің тарихына шолу жасағанда осы саладағы ғылыми әдебиеттерде оның орнығына қатысты көзқарастарды жіктеудің үш тобы бар екендігін ескеру қажет:

– ақықат пен иғіліктің көзі ретіндегі классикалық дәстүрге сүйенстін культуроцентристік көзқарас (идеализм, рационализм, діни философия, консерватизм, мәдениет философиясы, герменевтика, аналитикалық философия, реализм, эмпиризм, позитивизм, сциентизм сияқты философиялық бағыттарды енгізеді);

– жалпы пайдаға, прогресске ұмтылысты, қоғамның саналы мұратына деген сенімді негізге алатын социоцентристік көзқарас (утилитаризм, агностицизм, әлеуметтік реформизм, ғаламдық этика-ны енгізеді);

– адамның ізгі жаратылсын, жеке пайда мен тұлға еркіндігін негізге алатын индивидо-центризм (гуманизмді, персонализмді, прагматизм мен либерализмді, экзистенциализмді енгізеді) [8, 40-42 бб.].

Бұл жіктемемен келісетіндер де, келіспейтіндер де бар, сондықтан біз өзіміздің шолуымызда хронологиялық тәртіпке жүгінеміз. Білім берудің тарихы мәдениеттанумен, мәдениет тарихымен тығыз байланысты. Оның алғашқы нышандары адамзаттың алғашқы өркениет ошақтарының (Мысыр, Вавилон, Қытай, Үнді, Парсы) пайда болуымен қабат байқалады. Осы ошақтарда ең алғашқы жазба мәдениеттің, мектептердің, оқытушылар мен оқушылардың, бұйрықтар, міндеттер, зандар, сұрақтар мен жауаптар жинағы ретіндегі алғашқы кітаптардың пайда болуымен билік пен білім орталықтандырыла бастайды. Солайша білім беру мен тәрбие әдет-ғұрыпқа негізделген рулық архаикалық формадан өркениеттік формага өтеді.

Ежелгі Мысыр жер бетіндегі ең ертедегі өркениет бесіктерінің біріне жатады. Онда бір орталықта бағынған мемлекеттілік пен иероглиф түріндегі жазудың орнығы біздің заманымызға дейінгі үш мыңжылдықтан бастау алады. Бұл жерде орын алған тамаша өркениет географиялық ерекшелігі мен тарихи тағдырына сай, оқшаулық пен тұбықтықты қалады. Қозғалыс пен дамудан гөрі тұрақтылық пен тоқыраумен сипатталатын мысырлықтардың мұраты болашақтан гөрі өткен шақпен байланысты сияқты. Олар өздерінің ұлттық ескерткіштері мумия мен пирамидада қатып семіп қалған тәрізді.

Мысырлықтардағы білім беру мен тәрбие олардың діни және әлеуметтік өміріне тәуелді болды. Екі үстем тап болды: әскерилер және абыздар. Тек абыздар ғана діннің, ғылым мен өнердің құпияларын менгерді. Мұнан өзге олар басқарудың жоғарғы лауазымды қызметтері мен сот орындарын иеленіп, бүкіл қоғамдық өмір мен тәрбиенің барысын үйстарында ұстап отырды. Абыздар мен әскерилер үшін Фивы, Мемфис және Гелиополис қалаларында арнаулы мектептер болды. Мұғалімдер тек абыздардан болды. Оқу пәндерінің қатарына тіл, математика, геометрия, астрономия, жаратылыштану, музика және дін кірді. Платонның мәліметіне қарағанда, барлық мысырлық балалар бірігіп дауыстап оқып қабылдайтын педагогикалық тәсілді қолданған. «Оқу мен жазуды үйренуге, – дейді Диодор Сицилийский, - көп уақыт кетірмейді және барлығы бірдей емес, тек өздерін еркін өнерге арнайтындар ғана сауда ашады». Ал қалғандары үй тәрбиесінде болды және қарапайым халық өз әкелері мен жақындарынан өздерінің айналысатын кәсіптерін үйренді. Жалпы білім құрамына оку, жазу және санау кіретін, ал гимнастика мен музика міндетті болып саналмайтын. Жазудың сатылы түрде үйретілетін үш түрі болды: демотикалық, иеротикалық және иероглифтік. Мұның соңғысы тек діни абыздар табының өкілдеріне ғана оқытылатын. Сақталып қалған мысыр жазбаларында иероглиф таңбаларының 800-ге жуық таңбалары кездеседі.

Ежелгі еркін эллиндер мысырлықтардан білім беру мен тәрбиені қабылдап алғанда, оның діни қырын емес, ғылымы мен өнерін ғана алды. Жалпы Мысыр Батыс пен Шығыстың ежелгі замандағы байланыстыруши буыны болды. Ол өз өркениеттің жемістерін Грекиямен қатар Иудеяға беріп, өзі келмеске кетті. Бұл оның тарихи миссиясы тәрізді болды.

Ежелгі Қытайда өте ерте кезден бастап, б.з.д. төрт мыңжылдықтан бастап қызық әрі ерекше өркениет қалыптасты. Қытайлықтар тамаша материалдық және рухани мәдениет құрастырып, оның жетістіктерін әлемдік мәдениет қазынасына құя білді. Қытайдың бүкіл рухани өміріне әсерін тигізген негізінен үш діни-философиялық және саяси-идеологиялық ілімдер болды, бұлар: даосизм, конфуцийшілдік және легизм. Бұл ілімдер ежелгі қытайлықтардың дүниестанымы мен ойлау ерекшеліктерінде ғана емес, ұлттық мінезі мен ділінде де өзінің орасан зор ізін қалдырды. Даосизм табиғат философиясының метафизикасын, онтологиясын білдірсе, конфуцийшілдік пен легизм адам мен қоғам философиясын білдіреді. Бірақ бұл соңғы екеуі бір-біріне деген қарама-қарсы тұрпатымен сипатталады: адамдардың өзара қарым-қатынасында, олардың қоғаммен және мемлекетпен қатынасында үйлесімдікті сактау үшін конфуцийшілдік адамгершілікті насхаттаса, ал легизм жазалауды үағыздады. Қытай тарихында әр билеуші әулеттің алмасуы барысында кезектесіп үстемдік өткен бұл ілімдер Қытайдың бүкіл мәдениетіне, оның ішінде, әсіресе білім беру мен тәрбиеуге де үлкен әсерін тигізді.

Қытайда үлкенге деген құрмет күльтінің ықпалымен отбасында балалар әкенін еркіне қалай бағынса, бүкіл халық та мемлекетке немесе императорға солай бағынды. Соған сәйкес мемлекеттік шенеуніктермен қатар, ұстаздарға да құрмет көрсетіліп, оларға сыйласымдықпен және сыйай-

лықпен қатынасатын. Балалар 6–7 жасынан бастап оқытылады. Ең алдымен тәрбие мәселесіне үлкен көңіл бөлініп, балалардың міндеттері түсіндіріледі. Одан ары үш басты күштің (аспан, жер жөне адам), жылдың төрт мезгілі және әлемнің төрт шартарабының, бес түпкі элементтің (металл, ағаш, су, от және жер), бес негізгі ізгі қасиеттердің (сүйіспеншілік, әділеттілік, сұрапайылық, даналық, шынайылық), наанның бес тегінің (күріш, арпа, маис, сұлы, тары және бидай) жеті күмарлықтың (махаббат, жек көрушілік, ызакорлық, қуаныш, тұнілу, тәнқұмарлық, ашу және корқақтық), сегіз музыкалық нотаның, туыстықтың тогыз деңгейінің, он арнаулы міндеткерліктердің (император мен министрдің, еке мен баланың, әйел мен еркектің, аға мен інінің, достардың арасындағы) мәні түсіндіріледі.

Қытайдың білім беру мен тәрбие жүйесі бұл жерде ежелден дамып жетілген жазба мәдениетпен, ғылыммен, әдебиет және өнермен тікелей байланысты. Жазу осы күнге дейін сақталып отырған он мыннан астам таңбаларға негізделген иероглифке негізделді. Қытайлықтардың математика, астрономия және медицина ғылымдарының жеткен жетістіктері, союзет өнері мен музыка өнеріндегі табыстары, өнертапқыштығы (қағазды, жібекті, оқ-дәріні, тұсбағдарды және т.б. ең алғаш қытайлықтар ойлап тапты) әлемге әйгілі. Дегенмен гуманитарлық ғылымдардың беделі аса жоғары болғанын мойындау кажет. Ертедегі қытайлықтарда «әрқашан индивидуум емес, қоғам мен мемлекет алдыңғы орында тұргандықтан, бұл өмір мен тұрмыстың қатаң реттелуі орын алды... мұның арты доктрина мен конформизмге алып келді... төзімділік, мойынсұну, белсенді әрекеттен бас тарту, үлкенге сөзсіз бағыну насиҳаттады» [9, 92, 99-бб.].

Ерте үнді халқының білім мен тәрбиесіне сол қоғамда үстемдік еткен қатаң қасталық құрылыш (ол бойынша бүкіл әлеумет төрт топқа: брахмандар – діни абыздар, кшатрийлер – эскери шонжарлар, вайштер – шаруа, қолөнерші бұқара халық, шудралар – еш құқы жоқ құлдар) үлкен әсерін тигізді. Ману заңдарымен бекітілген бұл әлеуметтік құрылыш үнді өркениетінде ұзақ уақыт бойы қатаң қасталды. Білім мен тәрбиенің ең жоғары үлгілері алдыңғы үстем екі таптың еншісіне тиесілі болды.

Әлемдегі әрқылды кезеңдердегі әртүрлі өркениеттер мен халықтардағы педагогиканың тарихын терен зерттеген орыс ғалымы Л. Н. Модзалевский ерте үнді қоғамындағы оқыту үдерісі туралы былай дейді: «Қарапайым оқыту окудан, жазудан және санаудан тұрады... Оқыту кезінде жазу окумен қабат жүрді және бастапқыда құмның бетінде жүргізілді, бұл әдісті педагогикалық деп атауға болады. Кейін темір қазықпен апъльма жапырағына және ақырында, ерекше сиямен платанның жапырағына жазатын болды. Оқушылар жазғандарын бір-біріне көрсетеді, үлкендер кішілерден сабак сұрайды, өзара оқыту болады. Бірақ браминдердің жоғарғы мектептері ерекше қамқорлықка алынды. Бенарестің, Трициурдың және Нуддеяның оқу мектептерінде екінші және үшінші қастаға жататын эксотериктер (төменгі білім) грамматикаға, просодияға және математикаға үйренді, ал үлкен эксотериктер, мұнан өзге поэзияға, тарихқа, философияға, астрономияға, медицинаға және құқыққа үйретілді. Бес жыл бойы оқушы тек тындауы керек, содан кейін ғана ол ұстазына өз ойы мен кмәнін айта алды немесе диспутқа қатыса алды. Жоғары қаста өкілдері үшін бүкіл оқу курсы 12-ден 20 жылға дейін созылды; барлық бұл уақытта оқушы абыз-ұстаздың қолында болады; әдетте дәулетті тұратын абыз өзінде 6-дан 12-ге дейін оқушы ұстай алады. Оқыту үшін ақы алу ұят іс және заңмен құғындалады, бірақ әртүрлі сыйлықтар ала алады» [10, 51-б.]. Оқыту мәнері, заң бойынша, төзімді болуы тиіс, тек шектен шыққан жағдайда ғана жазаланады. Ману заңы былай дейді: «Үлгілі оқыту оқытушыға жаман әсер қалдырмауы керек және ізгілікті құрметтейтін ұстаздың аузынан тек тәтті, төзімді сөздер шығуы керек. Егер оқушы жаман қылық жасаса, ұстаз оны бастапқыда қатаң сөзбен, егер қайталанса соғылатынын ескерте алады; егер сол қылық сұық ауа райында жасалса, ұстаз баланы сұық суды үстіне құйып жазалай алады».

Дегенмен, Қытаймен салыстырғанда, ұстаз бен оқушы арасындағы қатынас еке мен баланың арасындағы қатынастан анағұрлым жоғары болды. Бұл үнділіктердің діни-философиялық әсерінен болуы да мүмкін. Ең ежелгі діни мәтіндердің жинақтары – Ведалардың, оның түсіндірмесі – Упанишадтың беделі өте жоғары болды. Веданың беделін мойындастын санкхья, йога, ньяя, вайшешика, миманса, веданта сияқты танымал ілімдер негізгі дін – индуизмнің философиялық негізін құрады. Мұнан өзге ведалық дүниетанымға қарама қарсы келетін буддизм, джайнизм, локоятта сияқты ағымдар да кеңінен таралды, бірақ олар жапсарлас елдерге жайылғанымен (мысалы буддизм), үнді топырағында тұрақтамады.

Парсылар Қос өзен аңғарындағы Аккад-Вавилон-Ассирия жерлерін басып алғып, олардың мәдени мұрасын игеріп қана қоймай, өздерінің төлтума рухани мәдениетімен де ерекшеленді. Олар әлемдегі ең алғашқы монотеистік жүйені дүниеге келтірген халық болып саналады.

Парсы тәрбиесінің биім мұраттары антикалық автор Ксенофонтың «Киропедиясында» көркем тілмен сипатталған. Парсылардың ұлттық тәрбиесі әрбір азаматтың батапқы 24 жасын қамтыды. Жеті жасқа дейін балалардың тәрбиесі шешесінің қолында болды: итті алты айға дейін, баланы жеті жасқа дейін сақта», дейді олардың заңдары. Нәресте дүниеге келісімен, оның аузына бірінші ана сүтін емес, ерекше емдік қасиеті бар хаома (хаомаварга сақтары дегенді еске түсірініз) сусыннын құяды. Содан кейін жуындырып, астролог жүлдіздарға қарап, оның тағдыры талайын айқындалап, ат кояды. Жеті жасқа дейін баланы ұруға тыйым салынады, жақсы мен жаманды айырудан аулақ ұстайды, тек денесіне зақым келтіруден аман сақтауға тырысады.

Жеті жастан бастап қоғамдық тәрбие басталады. Барлық ұлken қалаларда мемлекеттік оқыту мекемелері болды. Онда балалар өз катарларымен бірге тәрбиеленіп, ат үстіндегі өнерге, садақ тартуға, өзін өзі ұстауға, әділеттілікке, шыншылдыққа үйренеді. Он және он бес жас арасында діни ілімдерді оқып үйренеді, әртүрлі әдет-ғұрыптардан өтеді де, ақырында Заратустраның заңын сақтауға айт береді. Он бес жасқа толғаннан кейін жасөспірім өзінің отбасылық қатынастарынан толық ажырап, мемлекеттің меншігіне айналады. Жоғары адамгершілік және физикалық жаттығулармен айналыса отырып, соғыс пен аң аулауға дайындалады. Жиырма беске толысымен ол өз мемлекеттің азаматына айналады. Соғыс пен бейбіт өмірдегі барлық жалпымемлекеттік істерге араласады. Бұл міндетті ол елу жасқа дейін атқарады да, сосын өскелең ұрпаққа басшылық жасау мен тәрбиелу арқылы жалпы игілікке қызмет етеді.

Корытындылай айтқанда қазіргі білім беру жүйесіндегі Қазақстан Республикасының жоғарғы оку орындарындағы арнайы пән ретінде өткізіле бастаган «Білім беру философиясы» пәнінің әлемдік білім жүйесінде қалыптасқан бай дәстүрі бар екендейгін айта отырып, болашақта қазақ елі үшін жас мамандар дайындау ісінде мол үлес қосады деп есептейміз.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Смелзер Н. Социология / Пер. с англ. – М.: Изд-во Феникс, 1994. – 688 с.
- [2] Антонович И.И. Толкотт Парсонс, основатель функционализма, создатель теории социальной системы // Современная американская социология. – М., 1995.
- [3] Сатершинов Б.М. Гуманитарландыру процесінің мәдениеттанымдық негіздерінің кейбір мәселелері // Философия образования и ее роль в формировании гуманитарного типа знания. – Сб. 2. Материалы к лекциям и практическим занятиям летнего университета. – Алматы, 8–21 июля 2002 года. – Алматы, 2002. – 99 с.
- [4] Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации. Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана – Алматы: Атамура, 2005. – 48 б.
- [5] Садвокасова С. Педагогические взгляды С. Кубеева: Автореф. дис. канд. – Алма-Ата, 1968. – 20 с.
- [6] Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX в. – Алма-Ата, 1962. – 274 с.
- [7] Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 356 с.
- [8] Кунантаяева К.К. Развитие народного образования в Казахстане (1917–1991). – Алматы: Қазақстан, 1997. – 140 с.
- [9] Мартыненко Н. Алаш-Орда: Сб. док. – Алма-Ата: Айқап, 1992. – 192 с.
- [10] Храпченков Г.М. Проблемы содержания и методы обучения в школах Казахстана. – Алма-Ата: Мектеп, 1983. – 135 с.

REFERENCES

- [1] Smelzer N. Sociology / Translated from English. M.: Phoenix, 1994. 688 p. (in Rus.).
- [2] Antonovich of I.I. Tolkott Parsons, founder of functionalism, creator of the theory of social system // Modern American sociology. M., 1995 (in Rus.).
- [3] Satershinov B.M. Some questions of the process of humanitarization of the education // Philosophy of education and its role in formation of humanitarian type of knowledge. Collection 2. Materials for lectures and practical training of summer university. Almaty, on July 8–21, 2002. Almaty, 2002. 99 p. (in Kaz.).
- [4] Kazakhstan on the way of the accelerated economic, social and political modernization. The message of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan. Almaty: Atamura, 2005. 48 p. (in Rus.).
- [5] Sadvokasova S. Pedagogical views of S. Kubeev: Summary of PhD. Alma-Ata, 1968. 20 p. (in Rus.).
- [6] Tazhibayev T.T. Education and schools of Kazakhstan in the second half of XIXV. Alma-Ata, 1962. 274 p. (in Rus.).
- [7] Sembayev A.I. History of development of the Soviet school in Kazakhstan. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 356 p. (in Rus.).
- [8] Kunantayeva K.K. Development of national education in Kazakhstan (1917–1991). – Almaty: Kazakhstan, 1997. 140 p. (in Rus.).
- [9] Martynenko N. Alash-Orda: Documents. Alma-Ata: Aikap, 1992. 192 p. (in Rus.).
- [10] Hrapchenkov G.M. Problems of contents and methods of training at schools of Kazakhstan. Alma-Ata: Mektep, 1983. 135 p. (in Rus.).

К ВОПРОСУ О ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОКАХ

З. К. Аюпова¹, Д. У. Кусаинов²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: философия образования, паидея, диверсификация знания, новые технологии в образовании, многообразие идеалов знания, требования информационного общества, гуманитарное образование, аналитические знания, синергетика, мировоззрение.

Аннотация. Одним из оснований и механизмом устойчивого социально-экономического развития Казахстана, инвариантом стабильности и процветания является такой социальный институт, как образование. Сегодня гарантом существования и динамики знания в обществе, центром общественной жизни становится институт образования. Объектом философии образования является образование, как целостный феномен во всех его онтологических, идеологических, методологических, логических, аксиологических, политических, этических, эстетических характеристиках.

Раньше таким центром была церковь. В системе образования осуществляется не только трансляция, но и созидание знания. Основные причины формирования философии образования как особой исследовательской области философии: 1) обособление образования в автономную сферу жизни общества; 2) диверсификация институций образования; 3) разноречье в трактовке целей и идеалов образования, которое фиксируется как многогранность педагогического знания; 4) новые требования к системе образования, связанные с переходом от индустриального к постиндустриальному, информационному обществу. Основное размежевание внутри философии образования между эмпирико-аналитическими и гуманитарными направлениями, альтернативные подходы к субъекту образования – человеку. Методами философии образования являются: компаративистика, герменевтика, единство исторического и логического, синергетика, системный анализ, релятивизм. Данная статья посвящена изучению истоков философии образования.